

KOZAN (SİS)'DAKİ ULU CAMİLER VE OKUNAN KİTABELERİ

THE GREAT MOSQUES IN KOZAN (SIS) AND THEIR INSCRIPTIONS READ

Dr. Aytül KAPLAN

Milli Eğitim Bakanlığı, Bahtiyar Vahabzade Sosyal Bilimler Lisesi, Tarih Öğretmeni, Adana/Türkiye
ORCID: 0000 0002 6347 0136

Öğrt. Gör. Oghız Nejmalidin Suliman SULİMAN

Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Hatay/Türkiye
ORCID: 0000 0002 5393 1728

Öğrt. Gör. Khalil OROT

Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Hatay/Türkiye
ORCID: 0000 0002 1903 7714

Uzm. Nurcan ÖREN

Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Eski Türk Edebiyatı Yüksek Lisans Programı mezunu.
ORCID: 0000 0002 1035 449X

Reference Kaplan, A.; Suliman, O.N.S.; Orot, K. & Ören, N. (2020). "Kozan (Sis)'daki Ulu Camiler Ve Okunan Kitabeleri", Academic Social Resources Journal, (e-ISSN: 2636-7637), Vol:5, Issue: 13; pp:84-94

ÖZET

Erken dönem İslam Medeniyeti'nde diğer kültürlerin mimari yapı ve öğelerinden etkilenilmiş ve İslami bir orjinallikle eser bırakılmıştır. Silah zoruyla fethedilen şehirlerde, öncelikle orada bulunan en büyük mabed (kilise, havra vs.) camie çevrilir ve hemen merkezi özellikte İslam sanatı doğrultusunda büyük bir cami inşa edilmeye başlanırdı. Böylece İslam şehirlerinde genelde Cuma namazlarının kılındığı büyük ve merkezi camiler yapılmış ve bunlara ulu camiler denilmiştir.

Memlükler, Mısır'da kurulmuş olan bir Türk devletidir. Çukurova'nın Türkleşmesi Memlükler sayesinde olmuştur. Çukurova'da Memlük hakimiyetindeki sınır kenti Kozan (Sis)'dir. Kozan (Sis), Memlük yönetimindeyken, Halep naib-ü'saltanalığına bağlı naiblikler arasında yer almaktaydı. Bu statüsü doğrultusunda da merkezden gönderilen valiler (emirler) tarafından idare edilmektedir. Kozan'da Memlükler'in hakimiyet göstergesi olan ve "Hoşkadem Cami" veya halkın diliyle "Büyük Cami=Cami-i Kebir" ismiyle bilinen bir ulu cami vardır. Çukurova'nın Osmanlılar tarafından fethinden sonra burada, "Büyük Cami" gibi bir Osmanlı ulu camisinin yapılması kaçınılmazdır. Bundan dolayı 1526 tarihinde halkın "Küçük Cami" adını verdiği cami yapılmıştır. Camilerin ikisi de, Türk-İslam mimarisi içinde önemli bir yer tutan mihrap önü kubbeli, ulu camiler sınıfında yer almaktadır. Doğudan batıya doğru dikdörtgen bir planda eğimli bir arazi üzerine inşa edilmişlerdir.

Bu araştırmada, ülkemizin güneyinde, Suriye'ye açılan bir kapı özelliğindeki Adana İli'nin Kozan İlçesi'nde bulunan, ulu cami örneklerinden, Mısır Memlükleri zamanında inşa edilmiş, Hoşkadem Cami ve inşa kitabesi ile Osmanlı Devleti zamanına tarihlenen Küçük Cami ve kapı kitabesi ele alınmıştır. Kitabelerin özellikleri incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kozan (Sis), Memlük, Osmanlı, ulu camiler.

ABSTRACT

In the early Islamic civilization, the architectural structures and elements of other cultures were influenced and they were left with an Islamic originality. In the cities, which were conquered by the force of arms, the largest shrine (church, synagogue, etc.) was first turned into a mosque and a large inosque was started to built in the direction of Islamic art. Thus, in the Islamic cities large and central mosques were built, where the Friday prayers were performed, and these mosques were called as Grand mosques.

The Mamluks is a Turkish state founded in Egypt. The Turkization of Çukurova was achieved through Mamluks when Kozan (Sis) was under the Mamluk rule, Aleppo was among the registers of the regency of the regent. Because of this status, it was administered by the governors sent from the center. In Kozan there is the Hoşkadem Mosque or Büyük Mosque which is known by the language of the people, which display of the domination of the Mamluks. Therefore, the mosque which the

people call the Küçük Mosque, was built in 1526. The two mosques, which had an important place in Turkish – Islamic architecture, was in the class of domed in front of the mihrab, Grand mosques. It was built on a sloping terrain in the shape of rectangular from East to West.

In this search, Hoşkadem Mosque and its inscription which is in the South of Turkey in Kozan/Adana, is discussed. It is a door opening to Syria and is an example of Grand mosque. It was built in the term of Egyptian Mamlukes. Additionally dated to the time of the Ottoman Empire the Küçük Mosque was examined and its inscription was read and interpreted. The characteristics of the inscriptions were examined.

Keywords: Kozan (Sis), Mamluk, Ottoman, Grand Mosque.

1. GİRİŞ

İslam Medeniyeti, Dört Halife dönemindeki ilk fetihlerle birlikte, önceki ve aynı tarihte yaşayan kültürlerin anıtsal mimarileri ile karşılaşmıştır. Bu durumla birlikte, İslam'ın diğer din ve kültürlerle üstün olduğunu göstermek amacıyla bilim, sanat ve mimaride onlarla yarışmak ve onları aşmak mecburiyeti hissedilmiştir. Erken dönem İslam Medeniyeti'nde diğer kültürlerin mimari yapı ve öğelerinden etkilenilmiştir ancak bu etki İslam sanatını geliştirmiş ve İslami orjinallikle eserler yapılmasını sağlamıştır. İslam şehirlerinde genelde Cuma namazlarının kılındığı büyük ve merkezi camiler yapılmış ve bunlar ulu camiler olarak isimlendirilmiştir. Ulu camilere, Cuma camisi veya câmi-i kebîr denildiği gibi yapıldıkları şehrin veya yaptıran kişilerin adıyla da anılmışlardır. Fetihle, silah zoruyla alınan şehirlerde, ilk önce orada bulunan en büyük mabed (kilise, havra vs.) camie çevrilir ve hemen merkezi özellikte, İslam sanatı doğrultusunda büyük bir cami inşa edilmeye başlanırdı. Yapılan ulu camiler bölgede fetih yapan devletin hakimiyet sembolü olarak görülürdü. Anlaşma yoluyla zaptedilen şehirlerde ise mabedlere dokunulmayarak en kısa zamanda bir ulu cami inşaatına başlanırdı. Tarihi ismi Sis olan Kozan'da başka şehirlerden farklı olarak iki tane ulu cami bulunmaktadır. Zira Kozan (Sis), ardı ardına - hakimiyet ve üstünlük mücadelesi veren - iki büyük Türk-İslam devleti tarafından yönetim altına alınmış bir şehirdir. Her ikisinin de hakimiyet sembollerinin şehire damgasını vurması gerekmektedir.

İslam Medeniyeti'nin karşılaştığı ilk yabancı kültürlerin mimarilerinde ve süslemelerinde, genelde resim ve heykel kullanılmıştır. İslam sanatında ise bu figürlerden kaçınılmıştır. Zira İslam Dini - erken dönemlerde daha çok - resim ve heykele karşıdır. Bundan dolayı da İslam mimarisinde tasvirten sakınılmış ve bütün yetenekler, yazı sanatında gelişmeye hedeflenmiştir. İslam'ın kitabı Kur'an-ı Kerim'de de kalem ve yazı övülmüş ve desteklenmiştir. Bu desteğin neticesinde İslam sanatı kalem ve yazıya yönelik bir gelişme içine girmiştir. Yazı sanatının mimaride kullanılması kitabeler vasıtasıyla olmuştur. Kitabeler genellikle mimaride, ilk bakışta görülebilecek yerlere konulmaktadır. Türk-İslam mimarisinin en önemli parçalarından biri olan kitabeler, maddi kültür unsurlarından olup birinci elden kaynak teşkil eden eserlerdir. Birinci derecede tarihi vesika özelliği taşımaktadırlar. Üzerinde buldukları yapıların tarihleri ile ilgili en sağlam belgelerdir.

Bu araştırmada, ülkemizin güneyinde, Suriye'ye açılan bir kapı özelliğindeki Adana İli'nin Kozan İlçesi'ndeki ulu cami örnekleri olan, Mısır Memlûkleri zamanında inşa edilmiş, Hoşkadem Cami (Cami-i Kebîr=Büyük Cami) ve kitabesi ile Osmanlı döneminde inşa edilmiş Küçük Cami ve kitabesi ele alınmıştır. Kozan (Sis)'daki ilk ulu cami, Memlûkler tarafından yapılmış olan, Hoşkadem Cami (Cami-i Kebîr=Büyük Cami)'nin giriş kapısının üstündeki kitabesi, Arapça'dır ve daha önce okunmak istenmiş, ancak tam olarak anlaşılamadığı farkedildiğinden yeniden okunması ve tercüme edilmesi ihtiyacı doğmuştur. Osmanlılar döneminde yapılan Küçük Cami'nin giriş kapısı üstündeki kitabe de Arapça'dır ve tam okunmuş metnine rastlanmamıştır, hatta yapılış tarihinin Miladî yıla çevrimi bile hatalı yapılmıştır. Küçük Cami kitabesinde yapılış tarihi Hicrî 932= Miladî 1526 yılına denk gelirken, kitabenin tanıtımında 1530 tarihi yazılmıştır. Bu iki ulu caminin mimari yapıları incelenmiş, şehirdeki sosyolojik ve kültürel önemlerine dikkat çekilmiş, kitabeleri okunarak, tercüme edilmiş ve yorumlanmış, yapılan hatalara dikkat çekilmiştir¹. Bu araştırmanın bölge tarihi ile ilgili yapılacak sonraki çalışmalara katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

¹ Hoskadem Cami (Cami-I Kebîr=Büyük Cami) ile Küçük Cami'nin kapı kitabeleri Arapça yazılmıştır. Kitabeler sanatsal yazılardır. Bundan dolayı okunmaları oldukça zahmetli ve uzun eğitimler gerektirmektedir. Kitabelerin okunması için çalışan müelliflerden biri Kerküklü Türk, biri Halepli

2. KOZAN (SİS)

Kozan, Adana'nın yaklaşık 70 km. kuzeyindeki ilçesidir. Genelde Çukurova olarak bilinen Adana Ovası'nın, Yukarı Ova denilen kısmında düz arazi ile dağlık ve engebeli arazinin birleştiği yerde, yarı engebeli bir alan üzerine kurulmuş olan bir şehirdir. Kozan ilçesi kuzeyde Kayseri'nin Yahyalı ilçesi; Feke, Saimbeyli; doğuda Osmaniye'nin Kadirli ilçesi; güneyde Ceyhan; batıda İmamoğlu, Aladağ ilçeleri ile sınırdır. Kozan'ın coğrafik olarak yer şekilleri birbirinden farklı iki konumdadır. Birinci bölümün coğrafik özelliği Adana Ovası gibidir ve çok verimlidir. İkinci bölüm ise, dağlık bir yapıya sahiptir. İlçenin 5 km kuzeyi yayla özelliğini taşır. İlçe merkezinde rakım 110 m'dir (Özdemir, 2007: 8; Kaplan, 2016: 313). Kozan, Çukurova'nın en büyük iki nehri olan Seyhan ve Ceyhan'ın havzalarının birbirlerine en fazla yaklaştığı noktadadır. M. Ö. 2. bin yıl başlarındaki Asur Ticaret Kolonileri Çağı'ndan bu yana yerleşim olarak tercih edilen önemli bir şehirdir.

M. S. 650 yılında, Bizans İmparatorluğu döneminde, İslam fetihlerinin Çukurova'ya ulaşmasıyla bölge, o zamanki İslam Devleti olan Abbasiler ve Bizans arasında kalmıştır. Zaman zaman bu iki güç arasında el değiştirmiştir. Ardı arkası kesilmeyen seferler neticesinde Bizans, Antakya'dan ve Çukurova'dan çekilmek zorunda kalmıştır. Bu dönemde Toros Dağları Bizans ve Abbasiler arasında bir sınır oluşturmuştur (Hellenkemper, 1976: 10; Edwards, 1987: 29; Kaplan, 2016: 315). Çukurova'nın şehirlerinden biri olan Kozan (Sis), Abbasiler döneminden beri Bizans'a karşı mücadele için kurulan Avasım şehirleri arasındadır. Bizans, 959 yılında yeniden bölgedeki sınırlarını Suriye'ye kadar genişletmiştir. Her açıdan bir başlangıç olan 1071 yılındaki Malazgirt Savaşı'nda Büyük Selçuklu Devleti'ne mağlup olan Bizans, sonraki yıllarda İznik'e kadar geri çekilmiştir. Bu esnada Çukurova, devamlı Bizans ve Abbasiler arasında, el değiştiren bir bölge olmaya devam etmiştir (Buyruk, 2013: 47; Kaplan, 2016: 315).

Büyük Selçuklu Devleti'nin akınlarıyla Doğu Anadolu ve Kapadokya'da meskun olan Ermeni Halkı, 1079-1080 yıllarında göç ederek, Toros, Antitoros ve Fırat vadilerine yerleşmişlerdir. Çukurova bölgesinde Ermeniler, Selçukluların Anadolu hakimiyetinin başladığı 11. yüzyıl boyunca Bizans İmparatorluğu'nun hakimiyetinde birçok yönetim merkezleri (tekfurluklar) kurmuşlardır (Edwards, 1987: 5; Buyruk, 2013: 48; Kaplan, 2016: 315). Bizans'ın Çukurova'da Ermenileri kullanarak hakimiyetini devam ettirmek istediği bu dönemde Haçlı seferleri başlamıştır. Bölgede Memlûk Devleti'nin hakimiyetine kadar bir çok çarpışmalar ve savaşlar yapılmıştır. Memlûk Devleti'nin büyük hükümdarı, Sultan Baybars, Çukurova'yı Ermeniler'den almak için bölgeye sayısız seferler düzenlemiştir (Streck, 1977: 321; Kaplan, 2016: 315-316). Moğollar'ın batıya doğru yapacağı 1277 yılı seferinde, onlara katılmayan Oğuzlar, Abaka Han'ın uygulayacağı zalimce cezalardan kurtulmak için Memlûkler'e sığınmışlardır. Memlûk Sultanı Baybars, kendisine sığınan Oğuzları, Gazze ve Antakya arasına yerleştirmiştir. Yaklaşık 40.000 çadır (hâne) olan Oğuzlar, Sultan Baybars'ın isteği üzerine, yurt tutmak amacıyla Çukurova'ya seferler yapmışlar ve kırsalda hakimiyeti ele geçirmişlerdir. Bu seferler neticesinde Çukurova'daki Ermeni hâkimiyeti sadece Adana, Tarsus, Sis (Kozan) ve birkaç şehir merkeziyle sınırlı kalmıştır (Sümer, 1963: 8; Edwards, 1987: 5; Buyruk, 2013: 48; Kaplan, 2016: 316). Bölgeye yapılan Memlûk hücumları ara ara 1321 yılına kadar devam etmiştir. Kozan (Sis)'a, 1359 ve 1369 tarihleri arasında, Memlûklerin Halep naibleri tarafından da fetih amacıyla bir çok sefer yapılmıştır. Memlûkler, Kozan (Sis)'i 1375'te fethettikten sonra Halep naibliğine bağlamışlardır. Halep naib'ül – saltanalığına bağlanan Kozan (Sis)'a tayin olan naipler "mukaddem elf" (binler komutanı) rütbesindedir. O zamanlar Kozan (Sis)'in halkının çoğu Hristiyandır, çok köyü vardır, sağlam bir kalesi olan güzel bir şehirdir (Durmuş, 2014: 88.). Kozan (Sis)'da bir de Ermeniler tarafından kutsal sayılan Kilikya Ermeni Manastırı bulunmaktadır.

Türk'dür ve eğitimlerini kendi ülkelerinde ana dilleri Türkçe eğitimin yanısıra Arapça olarak almışlardır. Arapça içinde büyümüşlerdir. Müelliflerden diğeri Eski Türk Edebiyatı alanında çalışmaktadır. Kitabeler okunurken; Arapça kelimelerin okunmasında müelliflerin eğitimlerinden ve kitabe içinde yer alan Türkçe isimlerin okunmasında da müelliflerin ana dilleri Türkçe'yi iyi bilmelerinden faydalanılmıştır. Zira kitabelerdeki Türkçe isimleri, Türkçe bilmeyen Araplar okuyamamaktadır.

Osmanlı Devleti hükümdarı Fatih Sultan Mehmed'in "Hicaz Su Yolları" gündemi ile bozulmaya başlayan Osmanlı-Memlûk ilişkileri, Sultan II. Beyazıd döneminde uzun ve yıpratıcı savaşlara dönüşmüştür. Bölge bu dönemde savaş meydanı konumundadır. Kozan (Sis), 1516 yılında Osmanlı Devleti'nin kontrolüne geçmiştir. 1517'de Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferi sırasında yapılan Ridaniye Savaşı ile yıkılan Memlûkler'den sonra, Çukurova'nın tam olarak, yeni hakimi Osmanlı Devleti'dir. Osmanlı Devleti, Kozan (Sis)'da, Feke'nin de içinde bulunduğu sancak teşkilatı kurarak Halep Eyaletine bağlamıştır. 1571'de Kıbrıs'ın fethinden sonra Tarsus ve İç-il (İçel) sancakları ile birlikte Kıbrıs Eyaletine kara sancağı olarak verilmiştir (Halaçoğlu, 1979: 821, 823; Kurt, 1990: 272).

3. KİTABELER VE ÇEŞİTLERİ

Mimarîde kullanılan yazı, geçmiş hakkında gerçek bilgi elde edebilmenin en önemli belgelerindedir. Tarihi bir yapıdaki yazıların tamamı, o eserin mimarisinde gizlenmiş tarihî, kültürel, dînî, ekonomik ve sosyolojik etkenleri yansıtan en önemli ve güvenilir belgelerdir. Yazı sanatının mimaride kullanılması kitabeler vasıtasıyla olmuştur. Bir mimari yapının kitabesinde yapının inşa, tamirat, isimlendirme (bani), usta, tarih gibi konular hakkında bilgi verilebilmektedir. Kitabeler, İslam sanatında bilgi verdikleri yönde isimlendirilmiştir (Özkurt&Tüfekçioğlu, 2009: 276). Kitabeler Sanat tarihi açısından bakıldığında; yazıların güzel görünmesi bakımından keşfedilen; celi sülûs, celi ta'lik, küfi, ma'kılî gibi yazı türlerinden biriyle, her türlü mimari yapıda ve sanat eserinde kullanılan bir bilgilendirme aracıdır. Ayrıca mimari yapının veya eserin, yapımının ve tamirinin hangi şartlarda, ne amaçla, kimin isteği üzerine yapıldığı, yapımı sırasında esere katkısı bulunan kişileri, eserin türünü, tarihini, dua isteklerini, duygularını ifade etmek üzere yazılmaktadırlar. Bu ifadeleri taşıyan yazılar; taş, tuğla, mermer, maden, ahşap, seramik gibi malzemeye oyma, kabartma, kakma gibi teknikler kullanılarak işlenmektedir (Şemseddin Sâmî, 1989: 1144; Pakalın, 1983: 284; Özkurt&Tüfekçioğlu, 2009: 276). Türk mimarisinde, mimarî yapı hakkında bilgi veren kitabeleri; inşâ ve bânî kitâbeleri, tâmir ya da yenileme kitâbeleri, mimar ve sanatkâr kitâbeleri, taş vakfiyeler ile vergi ve ferman kitâbeleri şeklinde isimlendirip değerlendirmek daha isabetli olmaktadır (Önkâl, 1989: 310).

Türk-İslam bilim ve sanatında kullanılan diller genelde Türkçe, Farsça ve Arapçadır. Kitabelerde de bu üç dil tercih edilmiştir. Bu durum genelde din ve bilim dili olarak Arapçanın, edebiyat dili olarak Farsçanın kabul edilmesi yüzündendir. Anadolu ve Ortadoğu'da Osmanlı Devleti'nin tam hakimiyet sağladığı XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, kitabelerin çoğunun Türkçe ve manzum olduğu görülmektedir. XVI. yüzyılın ikinci yarısına kadar Osmanlı Devleti'ne ait kitabelerin çoğunluğu Arapça olarak yazılmıştır. Özellikle Osmanlı dönemi kitabelerinde "ebced"le tarih düşürme yöntemi yaygın olarak kullanılmıştır (Önkâl, 1992: 17; Özkurt&Tüfekçioğlu, 2009: 277; Memiş, 2013: 52).

4. HOŞKADEM (CAMİ-İ KEBİR=BÜYÜK CAMİ) VE KİTABESİ

Kozan'da halkın "Büyük Cami" dediği Osmanlı Devleti zamanında da "Camî-i Kebîr" olarak isimlendirilen Hoşkadem Cami, ülkemiz sınırları içindeki Memlûkler'den kalan nadir eserlerden biridir. Günümüzde halen ibadete açıktır. Memlûkler, Mısır'da kurulmuş olan bir Türk devletidir. Çukurova'nın Türkleşmesi Memlûkler sayesinde olmuştur.

Cami, Türk-İslam mimarisi içinde önemli bir yer tutan mihrap önü kubbeli, ulu camiler sınıfında yer almaktadır. Doğudan batıya doğru dikdörtgen bir planda eğimli bir arazi üzerine inşa edilmiştir. Memlûk dönemi yapılarının ortak özelliği, şehirlerin içinde özellikle mahalle aralarında kalabalık nüfusun yaşadığı yerlerde yapılmış olmasıdır. Bu sebeple Memlûk yapıları genelde inşaat yeri bulma problemi olan yapılardır. Bu yapıların planları incelendiğinde inşa edilen zeminin kot farklılıklarının olduğu görülmektedir. Kompleks yapılarda binaların farklı sokaklarda inşa edilmeleri ve kot farklılığı uygulaması, Memlûk mimarisini diğer Türk-İslam mimarilerinden ayırmaktadır (Eruz, 1988: 97). Cami, Kozan'ın en hareketli çarşılarının, Aşağı Çarşı ve Yukarı

Çarşı'nın arasında, Kozan Bedesteni'ne komşudur. Caminin medresesi muhtemelen günümüzdeki dispanserin (sağlık ocağı) olduğu yerdedir (Halaçoğlu, 1979: 830).

Cami'in, beden duvarlarının tamamen kesme taştan yapılması, kapı ve pencerelerdeki formlar ile üst örtü olan kubbe Memlük mimarisinin özelliklerini taşımaktadır. Camide çok pencere yoktur. Olanlar da doğu cephesindedir. Cami'in orta kısmında, kare plânlı ve dört kalın payenin taşıdığı büyük kubbe bulunmakta ve bunun dört yanında çapraz tonozlu yan bölümler büyük kemerlerle orta kısma açılmaktadır. Dört köşede kalan kısımlar da gene tonozlarla örtülmüş, kible duvarı ortasında bulunan mihrabın önündeki bölüm, ortadaki büyük kubbeden daha küçük ölçüde ikinci bir kubbe ile kapatılmıştır. Orta kısmın üzerini örten kubbe şekil İtibariyle çok değişik bir tarz olarak karşımıza çıkmaktadır. Üst üste iki kubbe halinde olan orta kubbeden alttaki büyük, üstteki ise daha küçük ölçüde yapılmıştır. Cami'in orta kısmını örten büyük kubbeli kısmın Batısında bulunan bölümlerin üzerleri diğer kısımlardan farklı olarak beşik tonozla örtülmüş olup adeta bir dehliz durumunu almıştır. Kible duvarı ortasında yer alan mihrabı sade bir niş halinde olup, niş üzerinde iki satır halinde kabartma bir yazıyla yazılmış «ayet-el kürsi» bulunmaktadır. Cami'in iki kapısı vardır. Batıdaki kapı küçük kapıdır. Kuzeyde bulunan ana kapı niteliğindeki büyük kapı, iki dilimli büyük bir kemerin teşkil ettiği niş içinde renkli mermerden geçmeler halinde yapılmıştır (Vakıflar Genel Müdürlüğü, 1983: 40). Kozan Hoşkadem Cami'inin kuzeydeki ana kapısı üzerindeki enine dikdörtgen, mermer üzerine, Arapça, Celi Sülüs hüsn-ü hat ile yazılmış kitabe inşâ kitabesidir. İnşâ ve bâni kitabeleri, bir mimarî eserin işlevine yönelik bilgilerin yer aldığı, kimin tarafından, ne zaman ve hangi amaçla yaptırıldığını yazan kitâbelerdir (Önkal, 1989: 310; Tüfekçioğlu, 2001: 309).

Kenar süsü olarak yazılan bölümde tarih belirtilmektedir. İnşâ tarihi sayı ile değil yazı ile belirtilmiştir. Restorasyon sırasında satırlar arasına çizilen çizgiler, yazının tahrip olmasına sebep olmuş, okunmasını zorlaştırmıştır. 1. Satırında besmele ile başlayarak, “Allah'ın mescidlerini ancak Allah'a ve âhiret gününe iman eden, kimse imar eder” mealindeki *Tevbe Suresi'nin 18. Ayet-i kerimesinin* yarısı yazılarak, bu yapıyı veya cami ve mescidleri yaptıran kişi ve kişiler övülmek istenmiştir. Kitabe;

Tercümesi;

“Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla: Allah'ın mescidlerini ancak Allah'a ve âhiret gününe iman eden, kimse imar eder. Bu mübarek caminin yapılmasını emreden Mevlana sultan'ul-a'zam ve meliki'l- mu'azzam yeryüzünde Allah'ın gölgesi Mekke ve Medine'nin hizmetkârı gözüken Ebu Said Çakmak'tır (Allah'ın yardımı ona olsun). Bu mübarek yapıyı yapan Allah'ın yardımı ile bu hayır işine koyulan şanı yüksek “emir-i seyfi (emrinde askerleri olan bey) Akbay ibnu Emir (vali) Abdullah bin Muhammed' Allah'ın faziletli kuludur. Allah ona yardım edenleri de faziletli kılsın”.

Kenar süsü (Tarih cümlesi): “-‘Aşerâ mine'l- muharrem âme işneteyn ve hamsîn şemâniye mie”

Hicri 852 senesinde muharrem ayının onunda (yapılmıştır). Miladi 16 Mart 1448

Kitabedeki harf ve kelimelerinin daha iyi görülebilmesi ve tercümesinin daha iyi anlaşılabilmesi için, kitabenin transkript edilmiş şekli de şöyledir;

1.Satır.

“Bismi'l-lâhi'r-rahmâni'r-raḥîm. İnnemâ ya'muru mesâcida'l-lâhi men âmene bi'l-lâhi ve'l-yevmi'l-âhiri. Emera bi-inşâi ve 'imâreti e'l-câmi' e'l-mübârek”

Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla

Allah'ın mescitlerini ancak Allah'a ve ahiret gününe iman eden ve Allah'tan başkasından korkmayan kimseler imar eder. Bu mübarek caminin imar ve inşasını emretti.

2.Satır.

“Mevlânâ e's-şultânü'l-â'zam ve'l-meliki'l-mu'azzâm zi'lli'l-lâh-i fî ârzihî ḥâdimü'l-ḥaremeynü'ş şerifeyn ḥaşşahu'l-lâhu bi'l-fadli'l-bâhiri mevlânâ e's-şulṭan e'l-mâlik e'l-melikü'z-zâhir ebû Şa'îd Çakmak”.

Mevlamız Sultan-ı Âzam Yüce Padişah Allah'ın yeryüzünde gölgesi olan Mekke ve Medine'nin hizmetkârı Allah tarafından üstün ve görkemli kılınan mevlamız mülkün tek ve mutlak hükümdarı görünen âlemin sahibi Ebu Said ÇAKMAK.

3.Satır

Naşarahu'l-lâhu ve kânet e'l-imâretü'l-mübâreketü 'alâ yedi men ihtârahu'l-lâhu li fi'li heza'l-ḥayri ve hidmetihî e'l-Cenâb e'l-âli' e'l-emîrî e's-Seyfi Akbay İbn-u emir 'Abdi'l-lah ibn-u Muhammed e'l-Meliki't-ṭâhir faddala'l-lâhu el-Meliki'z-Zâhir ve e'azze ensârahu.

Allah her konuda yardımcısı olsun. Ve mübarek inşayı/imarı Allah'ın kendisini bu konuda seçip yetki verdiği hayırlı bir işe hizmetkar eylediği Cenab-ı Âli emri yerine getiren Emir Abdullah İbn Muhammed'in oğlu Seyfi AKBAY Melikü't-Tahir. Allah onu görünen âlemin sahibi kılıp onu bu konuda üstün tutup ardından gelenleri de aziz kılsın.

Kozan'ın tanıtımını yapan resmi ve özel kurumlara ait web sitelerinde kitabenin tercümesi:

“Mısır Kölemen Sultanı Melik Zahir Seyfeddin Çakmak ümerasından Emir Abtullah Hoşkadem tarafından 852 H. (1448) tarihinde yaptırılmış olduğu kaydedilmektedir”

olarak yazar. Bu okuma ve tercümenin yanlış olduğu görülmektedir. Sultanın adı mevlânâ e's-şulṭan e'l-mâlik e'l-melikü'z-zâhir ebû Şa'îd Çakmak'tır. Sultanın “ümerası” kelimesi yanlıştır. Emir Abdullah Hoşkadem ismi kitabede ve Memlük Devleti tarihinde yoktur. Hoşkadem olarak bilinen Memlük Sultanı, “el-Melikü'z-Zahir Ebu Said Seyfüddin en Nasîri el-Müeyyedi” 1461-1467 yılları arasında tahtta kalmıştır. Caminin yapılış tarihi ise 1448 yılıdır ve kitabede camiye yaptıran Memlük Sultanı'nın “Melikü'z-Zahir Ebu Said Çakmak” olduğu açıkça yazılıdır. Melikü'z-Zahir Ebu Said Çakmak, 1438-1453 tarihleri arasında tahtta kalmıştır. Bu tarihler de caminin imar tarihi ile örtüşmektedir. “El-Melikü'z-Zahir Ebu Said Seyfüddin en Nasîri el-Müeyyedi” (Hoşkadem)'nin caminin kullanımı için vakıflar yapmasından dolayı camie Hoşkadem isminin verildiği görüşü hakimdir (Vakıflar Genel Müdürlüğü, 1983: 40).

Kitabede, “Mevlânâ e's-şultânü'l-â'zam ve'l-meliki'l-mu'azzâm zi'lli'l-lâh-i fî ârzihî ḥâdimü'l-ḥaremeynü'ş şerifeyn” sıfatıyla ve ünvanıyla anılan Memlük Sultanı el Melikü'z-Zahir Sa'îd Çakmak'ın şahsiyetinde, Memlük sultanlarının “ḥâdimü'l-ḥaremeynü'ş şerifeyn” sıfatını ve ünvanını kullandıklarını görmekteyiz. Osmanlı tarihinde bu sıfatı ve ünvanı kullanan ilk sultan, Mısır Memlük Devleti'ni yıkan ve Hicaz bölgesini Osmanlı Devleti topraklarına kazandıran Yavuz Sultan Selim Han olmuştur.

Caminin yapım işini üstlenen ve emrindeki mimarlarına caminin yapılması işini veren “e’s-Seyfi Akbay İbn-u emir ‘Abdi’l-lah ibn-u Muhammed“, aynı zamanda, Kozan (Sis)’in askerî yöneticisidir. Anlaşılan o ki Memlûkler, sınır bölgelerine vali olarak gönderdikleri emirlerini, seyfi (askerî) özellikleri öne çıkan kişilerden seçmektedir. Bu yöneticiler aynı zamanda askerî özellikli yönetici ailesinden seçilmektedir. Zira Memlûk Devleti de Eyyubîler’in Kırım Kıpçak bölgesinden para ile satın aldıkları ve asker olarak yetiştirdikleri zeki, güçlü ve otoriter komutanlar tarafından kurulmuş olup, yönetim bu komutanlar tarafından sürdürülmektedir. Kitabede belirtilen Akbay, hem asker hem yönetici hem de sanatkâr özelliklerini taşıyan bir emirdir. Kitabedeki yönetici ve caminin imarını sağlayan Akbay’ın, babası da (Emir Abdullah), yönetici (vali)dir. Kitabe Arapça’dır. Kitabenin içinde sadece iki tane Türkçe isim vardır. Birincisi Memlûk sultanı Said Çakmak’tır ki, ilk Türk-İslam Devletleri’nde İslam Dini’ne giren her Türk sultanının yaptığı gibi Türkçe isminin (Çakmak) yanı sıra Arapça (Said) isim de kullandığı anlaşılmaktadır. İkinci Türkçe isim ise Akbay’dır.

Kozan (Sis)’in Osmanlı Devleti tarafından fethinden 7 yıl sonra başlayan ve sonraki senelerde devam eden, 1523-1524, 1525-1526, 1536-1537 senelerine ait tahrir defterlerinde, Feke Kalesi’nde yaşayan halktan toplanan, cizye ve resm-i hane vergilerinin önemli ölçüdeki miktarı, o zamanlar “Sis Cami” olarak isimlendirilen bu camie vakfedildiği yazmaktadır (Halaçoğlu, 1979: 830). Bu vakıflarla elde edilen gelir caminin bakım, onarım ve temizliğinde kullanılmaktadır. Ayrıca caminin görevlileri de vergiden muaftır. Osmanlı yönetimi, bölgede kendinden önceki Türk-İslam devleti olan Memlûkler’in mirasını korumuş ve devam ettirmiştir.

5. KÜÇÜK CAMİ VE KİTABESİ

Kozan, bir Türk – İslam Devleti olan Memlûkler’in yönetiminden yine bir Türk – İslam Devleti olan Osmanlı Devleti’nin yönetimine geçmiştir. Kozan, 1516’da dini ve milliyeti aynı olan devletler arasında el değiştirmiştir. Osmanlı Devleti, yeni fethedilen bölgelerde yönetim ve hukuk konularında oldukça hassas davranmıştır. Şer’i ve örfi hukukun uygulanmasının dışında fethedilen bölgelerde uygulanan hukuktan da hemen vaz geçilmemiştir. Halkın yönetime alışması için kendi düzenlerinde devletin çıkarlarına ters gelmeyecek şekilde yaşamalarına izin verilmiştir. Memlûk Devleti’nin yıkılması ve topraklarının kontrolünün Osmanlı Devleti’ne geçmesi üzerine, Osmanlı yönetimi ve hukuku, buralarda yaşayan halka bir dayatma tavrı takınmamıştır. Memlûk devri uygulamalarının devam ettiği görülmüştür. Mısır’da Osmanlı hukuk düzeninin temel özellikleri ne Memlûk hukuk sisteminin devamıdır ne de Osmanlı merkezî topraklarında (Anadolu ve Rumeli) o zamana kadar yerleşmiş olan uygulamaların aynısıdır (Atçıl, 2017: 90). Bununla beraber Çukurova’da özellikle Sis (Kozan) Sancağı’nda yaşayanlardan 1519-1521 tarihleri arasında Kayıtbay Kanunları’na göre vergi toplanmıştır. Halk bu vergilerin ağırlığından dolayı şikayette bulunmuş ve Kayıtbay vergileri bundan sonra kaldırılmıştır (Kurt, 1991: 153). Kozan (Sis)’daki Osmanlı hakimiyeti tam manasıyla bundan sonra sağlanmıştır.

Hoşkadem Cami (Camî-i Kebîr=Büyük Cami), ulu cami olarak, bölgede Memlûk hakimiyetinin sembolüdür. Çukurova bölgesinin Osmanlı yönetimine girmesi ile bir de Osmanlı ulu camisinin yapılması düşüncesi belirlemiştir. Zira bölgede artık hakimiyet eksenini Osmanlı’ya dönmüştür. Memlûk Devleti’nin yıkılması ve bölge halkının Osmanlı’yı tanımaya ve kabul etmeye başlamasının neticesinde, mimari bir eser ile Osmanlı hakimiyeti, somut olarak hissettirilmeye çalışılmıştır. Bundan dolayı da Kozan (Sis) Sancağında halkın “Küçük Cami” ismiyle andığı bir Osmanlı ulu camisi yapılmıştır.

Küçük Cami enine dikdörtgen, üstü kırma çatılı geniş, ferah bir mekandır. İlk yapıldığı zamandan günümüze sadece minare kaidesi ve moloz taş beden duvarları kalmıştır. Caminin iki giriş kapısı da kuzeydedir. Osmanlı mimari özelliklerini ve binaların bir arada inşa edilmesiyle ortaya çıkan külliye niteliğini taşımaktadır. Külliye, merkezinde ulu camisi olan ve ulu caminin çevresinde çarşı, medrese, aşevi vs. gibi kamu binalarının bulunduğu bir komplekstir. Küçük Cami’nin güneybatısında Eski Çarşı ve güneydoğusunda caminin duvarına bitişik medresesi bulunmaktadır.

1904 yılında yapılan bedestenin açılmasından sonra Eski Çarşı önemini yavaş yavaş kaybetmiştir. 1920'de Fransız işgali esnasında cami büyük oranda yakılmıştır. Fransız işgalindeki yangın sırasında medrese de yıkılmıştır. Daha sonra halkın gayretleri ile cami yeniden tamir edilmiştir. XX. yüzyılın ortalarına kadar Kozan (Sis)'da Büyük Cami ve Küçük Cami dışında başka bir cami görülmemektedir. Yüzyıllar boyunca bölgedeki Türk – İslam kimliğini iki ayrı Türk – İslam Devleti'nin bıraktığı eserler devam ettirmiştir.

Kamu hizmeti için yapılan her mimari eserin bir kitabesi bulunmaktadır. Kozan Küçük Cami'nin de bir kitabesi vardır. 1970'li yıllarda caminin bulunduğu yolun genişletilmesi çalışmalarında kitabe zarar görmemesi için, caminin karşısındaki Çamurdanlılar Konağı'nın duvarına taşınmıştır. 1988 yılındaki restorasyon çalışmasında kitabe tekrar camiye getirilmiştir. Günümüzde (2020) kitabe, caminin iki kapısından büyük olanının üstüne yerleştirilmiştir. Kitabenin birinci satırının 5'te 2'si, 2. satırın da 5'te 1'i kırılmıştır. Kitabe 4 satırdan oluşmaktadır. Arapça olarak, dikdörtgen bir taş üzerine yazılmıştır. Kitabenin okunması neticesinde bir taş vakfiye olduğu görülmüştür. Taş vakfiyeler, diğer vakıfların vakfiyelerinde olduğu gibi, vakıf sahibinin kimliğini, amacını, yapıların işlevinin nasıl ve kimler tarafından yürütüleceğini, maddî kaynakların nereden temin edileceğini, amaca uygun hareket edenlerin sevap, aksine davrananların ise bütün varlıkların lânetine ve bedduâsına müstehak olacağını bildirmektedir. Taş vakfiyelerin diğer vakfiyelerden farkı, yapıların üzerinde yer alıp diğer vakfiyelere göre birer taşınmaz belge niteliğinde olmasıdır (Önkal, 1989: 31; Tüfekçioğlu, 2000: 34).

Kitabe ve okunuşu;

1.satır

Fî zemân-i Mevlânâ e's-Sülţân Süleymân Hân İbnü Selîm Şâh Hân 'Azze Naşruhu

2.satır

El-Mutevekkil bi'l-Mevlâ el-ilâh li binâ-i el-Mescid e'ş-Şerîf Yusuf ibnü Abdi'l-lâh ve çad vaçafe

3.satır

ileyhi'l-Mirfaç bi sab'i dekâkine işnâni minha li'l-Mescid ve işnâni minha li'l-Mu'allim ve dükkânen li-Beni 'Ali ....

4.satır

Ve dükkānen ..... ve dekākine men bi-Yedihī el-Emānāt fi Tāriḥ Recebū'l-lāh senete 932.

Tercümesi;

1. satır

Selīm Şah Hanoğlu Mevlânâ Sultân Süleyman Han Zamanında gücünü aziz kılsın

2. satır

Mescidi Şerifi inşa etmek için Allah olan Mevlâyâ tevekkül eden Abdullah Oğlu Yûsuf vakıf eyledi:

3. satır

Yedi dükkandan oluşan Cami tesislerinin ikisini Mescide, ikisini Cami Öğretmene, birini Ali oğullarına...

4. satır

6. dükkanı da ..... ve kalan dükkanı da elindeki emanetler olana (vakıf eyledi) Tarih 932 Allah'ın Recep Ayı (1526 - Nisan Ayı)

Küçük Cami'nin yapılış tarihi önemlidir. Kozan (Sis)'in Osmanlı Devleti kontrolüne geçişinden 10 yıl sonra inşa edilmiştir. Osmanlı yönetimi, uzun yıllar Osmanlı-Memlûk mücadelesine sahne olan bölgenin yeni hakimi olarak, vakit geçirmeden kendi ulu camisinin inşâi çalışmalarına başlamıştır. Küçük Cami'nin ve kitabesinin tanıtımını yapan resmi ve özel web sitelerinde, caminin yapılış tarihi Miladî1530 olarak geçmektedir. Ne var ki bu tarih, kitabede yazdığı gibi Hicrî 932 senesine denk gelmemektedir. Küçük Cami'nin inşâından sonra da caminin ihtiyaçları için vakıflar tesis edilmiştir. Vakfedilen dükkânlar, cami külliyesi içinde olan ve son dönemlerde "Eski Çarşı" olarak bilinen, caminin güneyindeki çarşının içindedir.

6. SONUÇ

Kozan (Sis), 1375 yılında Memlûkler'in fethinden itibaren bir Türk-İslam şehridir. Daha öncesinde de zaman zaman İslam Devleti'nin kontrolüne geçse de tam hakimiyet 1375'den sonra sağlanmıştır. Bu hakimiyetin sembolü de Memlûk Sultanı "Mevlânâ e's-sultānu'l-ā'zam ve'l- meliki'l-mu'azzām zi'lli'l-lāh-i fi ārzihī ḥādīmü'l- ḥaremeynüş şerifeyn" sıfatıyla bilinen El Melikü'z-Zahir Sa'id Çakmak'ın emri ile E's-Seyfi Akbay İbn-u emir 'Abdi'l-lah ibn-u Muḥammed tarafından inşa edilen ve Hoşkadem Cami ismiyle bilinen ulu camidir. Cami, kitabesinde yazıldığı üzere, 10 Muharrem 852 Hicrî, 16 Mart 1448 Miladî tarihinde tamamlanmıştır. Kitabede caminin yapılmasını emreden sultanın bütün sıfatları yazılmıştır. Böylece Memlûk yönetiminin otoritesi hissettirilmek istenmiştir. Kozan (Sis), Halep Naib'ü-saltanalığına bağlı bir sancak yönetimi olarak tesis edilmiştir. Bölgede Tarsus, Ayas (Yumurtalık) ve Kozan (Sis) doğrudan Memlûk yönetimine bağlı sancaklar iken Adana ve Misis, yine Memlûk kontrolündeki Ramazanoğulları Beyliği yönetimine bırakılmıştır. Kozan (Sis)'in, bir ulu cami yapılması gereken yer, olacak kadar önemli olması, burada yaşayan Hristiyan halkın çokluğu ve Kilikya Ermeni Manastırı'nın olmasından dolayı olsa gerektir. Bunların yanında kuzeye, Anadolu'nun içlerine giden önemli yol bağlantılarının üzerinde olması sebebiyle de stratejik önemi vardır. Hoşkadem Cami'in inşâıyla Memlûk Devleti, Kozan (Sis)'in önemini farkettiğini ve gereken değeri verdiğini göstermiştir. Cami yaptırmanın değil de vakıflar bağışlayan sultanın lakabı olan "Hoşkadem" ismiyle bilinmektedir.

1516 Turnadağ Savaşı'ndan itibaren Kozan (Sis), Osmanlı Devleti yönetimine girmiştir. Memlûk Devleti'nin yıkılması ve bölgenin kontrolünün tamamıyla Osmanlı Devleti'ne geçmesiyle, Kozan (Sis), yine Halep Naibliği'ne bağlı Sis Sancağı ismiyle, Memlûkler'den kalma statüsüne devam etmiştir. Bölge yönetiminde değişiklik yapılmamış aynen devam etmiştir. Hatta 1521 yılına kadar bölge halkından Memlûkler tarafından konulan vergiler alınmaya devam edilmiştir. Hukuk sistemi

“Kayıtbay Kanunu” olarak sürdürülmüştür. Halkın Kayıtbay vergilerinden şikayet etmesi üzerine hukuk ve vergi sistemi Osmanlı kanunlarına göre yeniden düzenlenmiştir. Bundan başka Kozan (Sis)’da bulunan Memlükler’in ulu camisi Hoşkadem Cami’inin ihtiyaçları için vakıflar da tesis edilmiştir. Bu hususlara dikkat eden Osmanlı yönetimi, uzun yıllar Osmanlı-Memlük mücadelesine tanık olan bölgedeki halka, kendi hakimiyetinin somut bir delili olarak, Memlük mimarisinin en güzel örneklerinden biri olan Hoşkadem ulu camisinin yanında, Osmanlı mimari tarzında yeni bir ulu cami yaptırmıştır. Osmanlı döneminde Hoşkadem Cami’inin adı Sis Cami’idir. Halk ise buraya Cami-i Kebîr (Büyük Cami) demektedir. Osmanlı ulu camisi olarak Hicri 932=Miladi 1526 yılında yapılan camiye, halk “Küçük Cami” adını vermiştir. Yüzyıllar boyunca Kozan (Sis)’daki Türk-İslam kimliğinin taşıyıcısı bu iki cami olmuştur.

Birinci Dünya Savaşı sonunda Fransa’nın işgaline uğrayan Kozan (Sis), burada yaşayan Ermeni halkın ihanetiyle tanışmıştır. Fransız ve Ermeni birliklerinin Osmanlı düşmanlığı, 1920 yılında, Kozan (Sis)’daki Küçük Cami ve medresesinin yakılmasıyla en üst dereceye çıkmıştır. 2 Haziran 1920 tarihinde işgalden kurtulan Kozan, zaferinin sevincini Hoşkadem Cami’inden okunan ezanlarla ilan etmiştir. Sonraki yıllarda halk, Küçük Cami’yi aslına uygun olarak yeniden inşa etmiştir. Bu iki cami Kozan’ın kültür ve ticaret merkezleri olmaya devam etmektedir.

İki caminin kitabeleri Arapça olarak yazılmıştır. Türk-İslam Medeniyetinde kitabeler sanatlı hat yazılarıyla yazılmıştır. Bu yüzden okunmaları ayrı bir uğraş ve uzmanlık alanıdır. Buradaki iki kitabenin daha önce okunup tercüme edilmelerinde sıkıntılar yaşanmıştır. Bu incelemede müelliflerden iki tanesi iki ayrı ülkede Arapça içinde doğmuş ve eğitimlerini bu dil üzerine almış Türk ailelerden gelmişlerdir. Arapça ve Türkçe dil bilgisine hakimdirler. Bundan dolayı kitabeler aslına en yakın doğrulukta okunmuşlardır düşüncesindeyiz.

KAYNAKÇA

- Atçıl, A. (2017). Memlükler’den Osmanlılar’a Geçişte Mısır’da Adli Teşkilat ve Hukuk, İslam Araştırmaları Dergisi, 38, 89-121.
- Buyruk, H. (2013). “Çukurova Toros Dağları’nda bir Ortaçağ Yapısı: Maran Kalesi”, Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Dergisi, Erzurum, 45 - 63.
- Durmuş, E. (2014). “Bahrî Memlûklar Döneminde Halep Naipliği”, (Doktora Tezi), Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Bölümü, Urfa.
- Edwards, R. W. (1987). The Fortifications of Armenian Clicia, Washington.
- Eruz, A. F. (1988). “Memlükler-Sanat”, İslam Ansiklopedisi, TDV, Ankara.
- Halaçoğlu, Y. (1979). Tapu Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Sis (=Kozan) Sancağı, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih Dergisi, Sayı 32, 819-892
- Hellenkemper, H. (1976). Burgen Der Kreuzritterzeit in der Grafschaft Edessa Und im Königreich Kleinarmenien, Bonn.
- Kaplan, A. (2016). Çukurova’ya Yerleşen Oğuz Boy ve Obaları’nın Kullandıkları Yayla Yolları Üzerindeki Antik Yerleşimler, ASOS JOURNAL, 4/34, 311- 321.
- Kurt, Y. (1990). Sis Sancağı Mufassal Tahrir Defteri Tanıtımı ve Değerlendirilmesi I, Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi (OTAM), 271-298.
- Kurt, Y. (1991). Sis Sancağı (Kozan-Feke) Mufassal Tahrir Defteri Tanıtımı ve Değerlendirilmesi II, Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi (OTAM),151-199.
- Memiş, M. (2013). İznik Mimari Eserlerinde Hat Sanatı, İSTEM, 11/21, 51-80.
- Önkal, H. (1992). Osmanlı Hanedan Türbeleri, Ankara, s.17.

- Özdemir, H. F. (2007). "Demir Çağı: Başlangıcı ve Başlatanları, Anadolu'ya Etkileri Üzerine" Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt 16, Sayı 1, 501-518
- Özkurt, K.&Tüfekçioğlu, A. (2009). Türk – İslam Sanatında Kitabeler, Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, Cilt 7, Sayı 14, 275-295
- Pakalın, M. Z. (1983). Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, İstanbul, c. II, s. 284.
- Streck, (1977). "Ermeniye", İA, c. IV, s. 321.
- Sümer, F. (1963). "Çukurova Tarihine Dair Araştırmalar (Fetihden XVI. yüzyılın ikinci yarısına kadar)", DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi (TAD), I/1, 1-108.
- Şemseddin Sâmî, (1989). Kamus-ı Türkî, İstanbul, s.1144.
- Tüfekçioğlu, A. (2000). "Medeniyet Tarihimizde Taş Vakfiyeler", Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, sy. 1, s. 33-53.
- Tüfekçioğlu, A. (2001). Erken Dönem Osmanlı Mimarisinde Yazı, Ankara.
- Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara,1983, İlaveli II. Baskı.